

В.М. Шевченко

**ЕВОЛЮЦІЯ ПРИВАТНОЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ
ВЛАСНОСТІ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ У 1906-1914 рр.**

(За результатами поточних досліджень)

Проблема землі і власності на неї є наріжним каменем аграрної політики для будь-якої держави. Україна, потенціал земельних ресурсів якої становить понад 60 млн. га, у цьому плані є винятком. Ще на зорі незалежності в “Декларації про державний суверенітет України” відзначалося, що земля є “власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки” [1, 5]. І в сучасній українській державі земля продовжує залишатися одним із головних її національних багатств. Водночас Конституцією України розширені та гарантовані права власності на землю не тільки держави, але й приватних осіб, як юридичних, так і фізичних [2, 6]. Важливим документом державної ваги, який дозволяє більш успішно реалізовувати ці права, є “Основні напрямки земельної реформи в Україні на 2001 – 2005 роки” [3, 667-678]. Одним із найпріоритетніших напрямів реалізації земельної реформи визначено політику приватизації земельних ділянок. Про те, що така політика в Україні здійснюється досить успішно, свідчить той факт, що на кінець 2002 року було видано понад 2,8 млн. державних актів на право приватної власності на землю [4, 6]. Однак, як це відзначено у вищезгаданому документі, позитивні зрушення у здійсненні земельної реформи в Україні ще не привели до радикального й ефективного оновлення сільськогосподарського виробництва, а отже, до підвищення добробуту населення. “Це зумовлює необхідність комплексного підходу до розв’язання проблеми реформування земельних відносин на ринкових засадах, у тісному поєднанні з економічними реформами у державі в цілому” [5, 668]. Тут доречно згадати, що на рубежі XIX – XX століть майже аналогічні проблеми вирішувались, і досить успішно, російським урядом імператора Миколи II, а його чиновники накопичили у цьому плані неабиякий досвід. З огляду на це, глибоке вивчення історії приватного землеволодіння в процесі його кількісної та якісної еволюції становить одне з важливих завдань української історичної науки. Воно не тільки дозволить правильно зрозуміти саму динаміку еволюційного процесу, узагальнити набутий іншими поколіннями відповідний історичний досвід, але й певною мірою сприятиме вирішенню тих сучасних завдань, про які мова йшла вище.

Проблема землі та її господарів завжди привертала до себе увагу дослідників: істориків, економістів, юристів, політиків тощо. Цікавість до неї особливо зросла на початку XX століття, коли в умовах революції 1905 – 1907 рр. та лютого 1917 – 1920 рр. вона перетворюється у предмет жвавих дискусій між представниками різних політичних партій і напрямів. Саме в цей період з’являється чимало праць на аграрну тематику переважно популярного або науково-популярного змісту [6 – 12]. Серед праць названого періоду найбільший науковий інтерес

викликають лекційні курси професорів А. Кауфмана [13] і В. Косинського [14], а також змістовна робота В. Святловського [15]. Остання є особливо цінною для нас, оскільки в ній Володимир Володимирович узагальнив досвід і результати величезної роботи щодо створення багатотомного видання «Матеріалов по статистике движения землевладения в России» [16], підготовленого за ініціативою і на кошти міністерства фінансів Російської імперії, якою тривалий час керував. Стан земельної власності та її мобілізація в Україні вивчалися переважно за даними багатотомної «Статистики землевладения 1905 года», виданої окремими томами по всіх 49-ти губерніях Європейської Росії Центральним статистичним комітетом МВС упродовж 1906-1907 рр. Першим ґрунтовним дослідженням проблеми в межах України стала публікація М. Порша [17, 146 – 180]. Автор всебічно проаналізував стан землеволодіння на українських землях у 1905-му році, а також мобілізацію земельної власності тут за 28 років: від 1877 до 1905 року. Щоправда, вміщена у численних таблицях порайонна, а не погубернська, статистична інформація недостатньо чітко вказує на погубернську специфіку цих процесів. З огляду на це помітно успішнішою видається спроба аналогічного дослідження, до якої вдався російський радянський історик Л. Іванов [18, 176 – 214]. Однак при цьому практично вся увага дослідника була сконцентрована на характеристиці землеволодіння двох, з його точки зору, основних категорій власників – дворян і селян. Такий підхід до висвітлення проблеми взагалі був характерним для радянської історіографії земельних відносин. Адже, згідно з марксистсько-ленінською методологією, яка панувала в радянській історичній науці, рушієм суспільного прогресу було ні що інше, як боротьба класів. Класова боротьба є локомотивом історії. Цієї Марксової “аксіоми” неухильно мали дотримуватися абсолютно всі історики-марксисти. Змушені були дотримуватися її і всі ті радянські історики, які досліджували проблему землеволодіння та землекористування. Певним, хоча й невеликим, винятком із цього є, на наш погляд, змістовна монографія В. Теплицького, яка і до цього часу не втратила свого наукового значення. Присвячена загалом аграрним відносинам у 60 – 90-ті роки XIX ст., вона водночас містить ряд цікавих даних про земельну власність та її динаміку не тільки серед дворян і селян, але й серед міщан та купців [19, 289]. Аналогічні ж показники інших власників, як особистих, так і колективних, залишаються і сьогодні практично недослідженими. Отже, виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок про те, що стан приватної земельної власності в тих українських землях, які свого часу входили до складу Російської імперії, залишається на сьогодні вивченим далеко не повністю. Найбільш дослідженим, та й то з позицій стану дворянського і селянського землеволодіння, є період з 1877 по 1905 р., для якого є придатні для порівняльної характеристики джерела – земельні переписи 1877 [20] і 1905 [21] років. Цього абсолютно не можна сказати про 60 – 70-ті роки XIX ст. та про перехід від 1905 по 1917 роки. Достовірних масових статистичних даних відповідної орієнтації за 60-ті роки XIX ст. ми просто

не маємо. Стосовно ж початку ХХ ст., то тут земельну статистику 1905 року порівнювати з аналогічною 1916 [22] і 1917 [23 – 24] років неможливо через неоднакову методику їх підготовки. Відносний вихід зі становища, яке склалося, свого часу був запропонований російськими вченими І. Мінцем та А. Анфімовим. Він полягав у тому, щоб, відштовхуючись від показників земельного перепису 1905 року, простежити подальші зміни у землеволодінні різних категорій земельних власників шляхом опрацювання даних старших нотаріусів губерній Європейської Росії про купівлю-продаж землі та іншої нерухомості. Останні, як відомо, упродовж багатьох років регулярно публікувалися на сторінках „Санкт-Петербуржских Сенатских объявлений по казённым, правительственным и судебным делам”, які виходили у вигляді додатку до газети „Санкт-Петербургские Сенатские ведомости”. Свого часу інформація про це унікальне джерело та методику роботи з ним уже оприлюднювалась у наукових виданнях [25, 106 – 113]. Певна робота в цьому напрямі ведеться і в Україні. Зокрема, у цій публікації зроблено спробу викласти поточні результати вивчення еволюції приватної власності на Правобережній Україні за 1906 – 1914 рр. В основу пропонованих нижче таблиць і статистичних розрахунків покладено статистичні матеріали земельного перепису 1905 року [26 – 28], дані статистики Міністерства фінансів про купівлю-продаж землі за 1906 – 1910 рр. [29 – 33], підготовлені на основі згаданих вище “Сенатських об’яв”, а також аналогічні підрахунки радянських учених [34, 182 – 197; 35] за 1911 – 1914 роки.

На початку ХХ ст. Правобережна Україна включала територію трьох українських губерній у складі Російської імперії: Волинської, Київської та Подільської. З огляду на історичне минуле краю тут традиційно залишалися досить міцними позиції фільваркового землеволодіння. Помітну роль у житті Правобережної України продовжував відігравати численний прошарок польської знаті. Водночас протягом ХІХ ст. Київська і особливо Подільська губернії перетворилися у визнаний центр загальноімперської цукрової промисловості, яка успішно розвивалась у напрямку її капіталізації. Все це, безперечно, впливало як на характер земельних відносин у цілому, так і на еволюцію приватного землеволодіння зокрема. На кінець 1905 р. загальна площа останнього складала тут понад 6,5 млн. десятин, що становило майже 34,6% загальноукраїнської приватновласницької землі. Більшість приватновласницького землеволодіння – понад 5,8 млн. десятин, або майже 82%, – було особистим, і лише 709 тис. дес., або 18%, перебувало у приватній колективній власності. Про те, в якому напрямі йшла еволюція приватної власності на землю у 1906 – 1914 рр., свідчать дані таблиці 1. Вони засвідчують, що упродовж зазначеного періоду загальна площа приватновласницького землеволодіння зросла на Правобережжі в цілому на 162 тис. десятин і становила на початок 1915 року понад 6,7 млн. десятин. Найбільш інтенсивне її зростання спостерігається у Подільській губернії – на 171,3 тис. дес., тоді як у Волинській та

Київській її площа скоротилася відповідно на 4 тис. дес. та на 5,4 тис. десятин.

Впадає також у вічі те, що найбільш інтенсивно скорочувалась особиста приватна земельна власність, площа якої загалом по району зменшилася майже на 244 тис. дес. Скорочувалася вона знову ж таки у Волинській (на 243 тис. дес.) і у Київській (на 69,6 тис. дес.) губерніях, тоді як у Подільській губернії площа особистого приватного землеволодіння зросла більше ніж на 69 тисяч десятин. Внутрішній характер еволюції особистої приватної власності на землю певною мірою розкриває таблиця 2. Її дані свідчать про подальше неухильне скорочення землеволодіння дворян, духовенства, купців і почесних громадян, іноземних підданих і частково козаків та колоністів. Неважко пересвідчитися, що у цьому випадку мова йде, головним чином, про верстки населення минулої феодальної доби, залишки якої зберігалися, проте, і після скасування кріпацтва. Основним постачальником землі на ринок продовжувало залишатися дворянство, землеволодіння якого скоротилося за 1906 – 1914 рр. більше ніж на півмільйона десятин, або майже на 10,4%. Для порівняння зазначимо, що скорочення поміщицького землеволодіння за попередні 28 років (1877 – 1905), терміну, утричі довшому за той, про який іде мова, аналогічний показник становив 16,2% [19, 289]. Отже, ми можемо говорити про те, що процес втрати дворянами землі, який через специфіку району Правобережної України [36, 44] у другій половині ХІХ ст. відбувався значно повільніше, ніж у південних та лівобережних губерніях, на початку ХХ ст. стає помітно інтенсивнішим. Дані таблиці 2 підтверджують і подальше стійке зростання приватновласницького землеволодіння міщан і особливо селян-власників. Протягом 1906-1914 рр. їхні володіння збільшилися відповідно на 22,3 тис. дес. та майже на 260 тисяч десятин. І знову ж таки, найпомітнішим це зростання, особливо у селян, було у Подільській (майже на 104 тис. дес.) і Київській (майже на 93 тис. дес.) губерніях. Це засвідчує активне прилучення селянських господарств до участі у капіталістичному розвитку місцевої цукрової промисловості шляхом розширення посівів під цукровими буряками тощо. Водночас це певною мірою підтверджує і правильність думки відомого російського вченого-аграрника І. Ковальченка, який писав: „Объективно – экономически положение было таково, что наиболее широкой и благоприятной основой для буржуазной аграрной эволюции было крестьянское хозяйство, занимавшее доминирующее положение в сельскохозяйственном производстве. Помещичье же хозяйство не только не обладало надлежащим весом, но и не имело производственно-технического и экономического превосходства над крестьянским хозяйством” [37, 19].

Дещо інша картина спостерігається в еволюції колективної приватної власності. Дані таблиці 3 засвідчують стійку тенденцію до її інтенсивного зростання у всіх без винятку губерніях Правобережної України. Причому першість у цьому належить непромисловій Волинській губернії, де колективна власність на землю, головним чином за рахунок

придбань сільських товариств (майже 167,5 тис. дес.), зросла загалом на 239,2 тис. дес. Друге місце за загальними показниками зростання посідала Подільська (на 102,3 тис. дес.), а третє – Київська (на 64,2 тис. дес.) губернії. Загалом же збільшення земель у колективній приватній власності по району в цілому становило майже 406 тисяч десятин. Серед інших колективних власників найшвидше зростали володіння сільських товариств. Протягом указанного періоду земельна власність останніх зросла загалом на 329,7 тисяч десятин, що становило 81% від усього показника зростання. Друге місце належало торгово-промисловим товариствам (на 32,9 тис. дес., або 8%). Далі йшли юридичні особи, об'єднані під назвою “інші”. До них належали банки, міські та земські управи тощо. Зростання їхньої земельної власності становило за вказаний період майже 24 тис. дес. (6%), причому виключно за рахунок Волинської і Подільської губернії. Навпаки, у Київській губернії земельна власність останніх, головним чином за рахунок банківських операцій, скоротилася більш як на 42,6 тисяч десятин. Останнє місце у цьому переліку належало сільським громадам – 19332 десятин і 5% від загального показника зростання. Цьому було своє пояснення. Адже сільські громади склалися переважно із малозабезпечених селян, яким на рубежі XIX – XX ст. ставало дедалі важче придбати необхідну кількість землі внаслідок перетворення її у предмет капіталістичної купівлі-продажу, а відповідно і стабільного подорожчання. Натомість, активність на земельному ринку селянських товариств пояснюється тим, що переважно це були спільноти більш заможних селян, які активно працювали на ринок. Щоправда, досить часто траплялися й такі випадки, коли заможні селяни-власники підмовляли бідноту виступити фіктивними членами такого товариства, а потім за певне відшкодування (грішми, хлібом, наданням іншої допомоги, а то і просто підпоювали членів “товариства”) перетворювали ці землі у свою власність. Такі випадки найчастіше мали місце в період проведення столипінської аграрної реформи, коли отримання або купівля індивідуальних ділянок певним чином обмежувалося державою.

Такими в цілому є попередні висновки про еволюцію приватної земельної власності на Правобережній Україні протягом 1906-1914 років. Вони засвідчують, що на початку XX ст. під впливом розвитку капіталістичних відносин в аграрному секторі помітно інтенсивнішим стає процес формування безстанового землеволодіння передусім за рахунок втрати землі представниками дворянства. З огляду на специфічні обставини, які були характерними для Правобережжя в цілому, цей процес тут загалом був повільнішим, ніж у інших районах України. Хоча, як засвідчують результати його аналізу протягом 1906 – 1914 рр., на початку XX ст. він помітно активізується. Ще однією важливою рисою еволюції земельної власності на Правобережжі в зазначений період було більш інтенсивне зростання передусім колективного, а не особистого землеволодіння.

1. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня

- 1990 року. – К., 1991.
2. Конституція України: Прийнята на П'ятій Сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1996.
 3. Основні напрямки земельної реформи в Україні на 2001 – 2005 роки // Земельне законодавство України: Збірник нормативних актів, судової та арбітражної (господарської) практики. – У 2-х книгах. – Книга 1. – К., 2002.
 4. Факты. – 2002. – 12 сентября.
 5. Земельне законодавство України. – Книга 1. – К., 2002.
 6. Петрункевич И.И. К аграрному вопросу. – М., 1905.
 7. Пешехонов А.В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы. – СПб., 1905.
 8. Рожков Н. К аграрному вопросу. – М., 1905.
 9. Исаев А.А. Смута и земельный вопрос. – СПб., 1906.
 10. Прокопович С.Н., Мертваго А.П. Сколько в России земли и как мы ею пользуемся. – М., 1907.
 11. Александров [без И.О.]. Некоторые данные по аграрному вопросу. – Пг., 1917.
 12. Рихтер Д.И. Сколько земли в России и кто этой землей владеет. – Пг., 1917.
 13. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. – М., 1918.
 14. Касинский В.А. Основные тенденции в мобилизации земельной собственности. – Часть 1. – К., 1917.
 15. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России 1861 – 1908. – СПб., 1911.
 16. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. 1-25. – СПб.; Пг., 1893 – 1917.
 17. Порш М. Статистика землевладения в 1905 г. и мобилизация земельной собственности на Украине в 1877 г. по 1905 г. // Украина. – 1907. – Т. 4.
 18. Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905 – 1907 гг. // Исторические записки (АН СССР). – Вып. 60. – М., 1957.
 19. Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті роки XIX ст.). – К., 1959.
 20. Статистика поземельной собственности и населённых мест Европейской России. – Вып. 1 – 8. – СПб., 1880 – 1886.
 21. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 1 – 50. – СПб., 1906 – 1907.
 22. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г.: (По подсчётам, произведённым местными переписными учреждениями). – Вып. 1.: Европейская Россия. – Пг., 1916.
 23. Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 52 губерниям и областям. – М., 1921.
 24. Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям. – М., 1923.
 25. Шевченко В.М. “Сенатські об'яви” – важливе джерело вивчення земельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. // Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. – Вып. XXXVI. – К., 2000.
 26. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 9: Подольская губерния. – СПб., 1906.
 27. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 41: Вольнская губерния. – СПб., 1906.
 28. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 43: Киевская губерния. – СПб., 1906.
 29. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI: Купля-продажа земель в Европейской России 1906 г. – СПб., 1912.
 30. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXII: Купля-продажа земель в Европейской России 1907 г. – СПб., 1913.
 31. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXIII: Купля-продажа земель в Европейской России 1908 г. – СПб., 1914.
 32. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXIV: Купля-продажа земель в Европейской России 1909 г. – СПб., 1915.
 33. Материалы по статистике движения землевладения в

- России. – Вып. XXV: Купля-продажа земель в Европейской России 1910 г. – СПб., 1917.
34. Анфимов А.М., Макаров И.Ф. Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. – 1974. – №1.
35. Динамика землевладения в России 1906-1914 гг. / Сост. А.М. Анфимов, И.Ф. Макаров. – М., 1988.
36. Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К., 1970.
37. Ковальченко И.Д., Бородкин Л.И. Два пути буржуазной аграрной эволюции в Европейской России (Опыт многомерного типологического анализа) // Аграрная революция России и США в XIX – начале XX века: Материалы советско-американских симпозиумов. – М., 1991.

О.П. Реєнт

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В довгі часи нашого досвітнього життя ми все повторювали, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будучина українського відродження і взагалі будучина України. Протягом цілого століття українство і селянство стало ніби синонімами.

Михайло Грушевський [1, 162]

Сільське господарство залишалося провідною галуззю економіки Російської імперії на початку ХХ ст. Воно забезпечувало населення основними продовольчими товарами, легку й харчову промисловість сировиною, а державну скарбницю – грошовими надходженнями, одержаними за рахунок податків, експорту зернових і технічних культур та продуктів тваринництва. Вищі урядовці оцінювали сільськогосподарський сектор економіки як найважливіший промисел в імперії. За офіційними урядовими даними, землеробство давало близько двох третин національного багатства – „не менше 9 млрд. крб. від річної продуктивності країни в 15 млрд. крб.” [2, 1834].

На загальноімперському фоні солідною була частка сільськогосподарського виробництва України. Маючи напередодні Першої світової війни близько 18 % населення імперії з урахуванням Фінляндії і Царства Польського, Україна виробляла щорічно сільськогосподарської продукції в 1909–1913 рр. на 2 млрд. крб., у тому числі товарної – на 694,26 млрд. крб. [3, 546].

У передвоєнні роки сільське господарство України стало на шлях інтенсивного розвитку. Приватновласницькі і навіть трудові селянські господарства використовували сільськогосподарські машини і досконалі знаряддя праці. Українське село втягувалося в товарно-грошові відносини, продукція землеробства у великих обсягах експортувалася на ринки країн Близького Сходу та Європи. Вартість вивезеного з України на зовнішні ринки хліба становила у 1913 р. 235,5 млн. крб. [3, 572], або близько 40% експорту царської Росії.

Однак безліч чинників стримувало розвиток сільського господарства України. Найбільш обтяжливим для селянства було малоземелля, породжене кріпосницькими пережитками, наявністю великого землеволодіння. Збут продовольчих товарів, особливо хлібних культур, не давав належного прибутку. На ринках Великої Росії українські

виробники хліба потерпали від завищених залізничних тарифів, на ринках Європи – від високих фрахтів іноземних пароплавів, слабкої промислової інфраструктури і численних торгових посередників.

На величезних просторах Російської імперії, особливо в районах, віддалених від залізниць, все ще існували натуральні господарства з низьким рівнем агрокультури й епізодичними зв'язками з ринком. Попри ці та інші негаразди представники правлячих кіл царської Росії традиційно висловлювали впевненість у тому, що сільське господарство є невичерпним джерелом продовольчих ресурсів і чинником величезних переваг над потенційними противниками на випадок масштабної війни.

Земельні ресурси України в роки війни

Ледве не з первісних часів Україна характеризується наявністю розвиненого землеробства з надзвичайно широким спектром зернових культур і багатогалузевим скотарством. Напередодні Першої світової війни середньорічне виробництво хліба в дев'яти губерніях Наддніпрянської України перевищило 1 млрд. пуд., і вона стала вважатися однією з найбільших житниць Європи. Однак ряд аспектів розвитку землеробства на початку ХХ ст., зокрема й стану земельних ресурсів, все ще залишаються недостатньо висвітленими в історичній літературі.

За даними Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ (ЦСК), населення дев'яти українських губерній у складі Російської імперії становило на 1 січня 1914 р. 32638,6 тис. осіб, із них у сільській місцевості – 27682,4 тис. [4, 566–567]. Отже, в селах мешкало 84,81% осіб, більшість яких була зайнята в аграрному секторі. За підрахунками дослідників, питома вага сільськогосподарського виробництва переважала промислову частку в господарському балансі України й становила 51,8%.

Як зазначалося вище, характерною рисою аграрних відносин в Україні була наявність великого поміщицького землеволодіння і селянського малоземелля, що спричиняло соціальне напруження, призводило до гострих конфліктів. Тим більше, що за 40 років після скасування у 1861 р. кріпосного права сільське населення України зросло на 86%, а площа селянських земель тільки на 31%. За даними ЦСК, в Україні нараховувалося напередодні Першої світової війни 229 173 приватні володіння, які мали 20 604 750 дес. орної і неорної землі. Середній розмір приватновласницького володіння становив близько 90 дес. землі. Але остання цифра делікатно замальовує дійсний середній розмір одного поміщицького землеволодіння, яке було незрівнянно більшим. За даними сільськогосподарського перепису 1916 р., в губерніях Лівобережної України тільки посівна площа одного земельного власника становила в середньому 74,3 дес., Правобережної України – 170,4 дес., Південної України – 113 дес. посіву [5, 57].

У губерніях Правобережної України найбільшими були маєтності польських, російських та подекуди українських землевласників. Князь Трубецький мав 31 тис. дес. землі, графи Бобринські – близько 44 тис. дес., графи Браницькі – 167 тис. дес., графи Потоцькі – 107 тис. дес., князь Сангушко – 65 тис. дес., Лопухін-